

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ВЧИТЕЛЯ

В.М. Галузяк

У статті на основі узагальнення психолого-педагогічних досліджень і врахування специфіки педагогічної діяльності аналізуються структурні та функціональні особливості професійної самосвідомості вчителя. Визначено основні підходи до розуміння сутності, структури, психологічних механізмів та чинників розвитку професійної самосвідомості педагога. З'ясовано, що самосвідомість учителя виконує низку важливих функцій, які стосуються його особистісно-професійного розвитку та регуляції педагогічної діяльності: професійне самовизначення, самооцінювання, саморегуляція, стабілізація професійного Я, професійне самовдосконалення, творчий саморозвиток, формування аксіологічної основи професійної діяльності.

Ключові слова: професійна самосвідомість учителя, самооцінка, Я-концепція, структура професійної самосвідомості, функції професійної самосвідомості.

STRUCTURAL AND FUNCTIONAL FEATURES OF TEACHER'S PROFESSIONAL SELF- CONSCIOUSNESS

V.M. Galuziak

Summary. On the basis of generalization of psychological and educational research and taking into account the specific features of educational activity, the structural and functional features of professional self-consciousness of teachers are analyzed in the article. The main approaches to understanding the nature, structure, psychological mechanisms and factors of the development of professional self-consciousness of the teacher are defined. It is found out that self-consciousness of a teacher performs several important functions relating to his personal and professional development and regulation of educational activity, professional self-determination, self-assessment, self-regulation, stabilization professional self-image, professional improvement, creative self-development, the formation of axiological foundations of the professional activity.

Keywords: professional teacher self-consciousness, self-esteem, self-concept, the structure of professional self-consciousness, functions professional self-consciousness.

Фундаментальною умовою професійної успішності фахівців, які працюють з людьми, є адекватне розуміння ними своєї особистості, власних достоїнств і недоліків, усвідомлення на цій основі необхідності зміни, перетворення свого внутрішнього світу і поведінки, пошуку нових можливостей самореалізації в професійній діяльності, тобто підвищення рівня професійної самосвідомості. Складність, різносторонність і емоційна насиченість педагогічної діяльності вимагають від учителя уважного вивчення себе як особистості і професіонала. В процесі самопізнання відбувається не лише усвідомлення тих або інших професійно значущих якостей особистості, але й формується самооцінка, виникає певне емоційне ставлення до себе, почуття задоволеності або незадоволеності своєю працею, емоційне переживання відповідності «Я-образу» ідеальним уявленням про себе як педагога. Лише усвідомивши себе в ролі вчителя, вихователя, особистість відкриває для себе можливості активного професійного саморозвитку, формування у себе професійно значущих якостей і становлення педагогічної майстерності. Будучи інтегральною характеристикою особистості, професійна самосвідомість виступає внутрішньою умовою особистісно-професійного розвитку вчителя. У зв'язку з цим проблематика професійної самосвідомості вчителя інтенсивно розробляється в сучасній педагогіці, соціальній психології, психології особистості, педагогічній психології, психології професійної діяльності та акмеології. Робляться спроби визначити структуру, фактори, психологічні механізми й етапи розвитку професійної самосвідомості вчителя, критерії, показники та рівні її сформованості. При цьому більшість дослідників вказують на тісний взаємозв'язок між формуванням професійної самосвідомості педагога і успішністю його діяльності.

Аналіз попередніх досліджень. Проблематика професійної самосвідомості знайшла відображення у ряді психолого-педагогічних досліджень, присвячених різним аспектам особистісно-професійного становлення вчителя. Вона розглядається, зокрема, в контексті: професійного становлення особистості вчителя (І.Д. Бех, Г.А. Бордовський, І.Ф. Ісаєв, Є.А. Гришін, С.Д. Максименко, А.В. Мудрик, Д.Ф. Ніколенко, В.О. Сластьонін, В.Д. Шадриков і ін.); педагогічного мислення (О.С. Анісімов, Б.З. Вульфів, В.В. Давидов, М.М. Кашапов, Ю.М. Кулюткін, А.А. Орлов, М.М. Поташич, Л.Ф. Спірін, Г.С. Сухобська та ін.); педагогічної діяльності (С.І. Архангельський, В.І. Загвязинський, А.К. Маркова, О.П. Морозова та ін.); суб'єктності і професійно-педагогічної рефлексії (Г.І. Аксьонова, А.С. Белкін, В.Ф. Моргун, Т.А. Колишева, Л.В. Яковлева та ін.); самоактуалізації, самовідношення, самопізнання, самооцінки, професійного самовиховання вчителя (Є.В. Андрієнко, Р. Бернс, Є.Н. Волкова, С.Б. Єлканов,

Н.І. Ісаєва, С.В. Васьковська, В. Н. Козієв, Ю.М. Орлов, Л.І. Рувинський та ін.); педагогічної і професійної свідомості (Г.В. Акопов, Л.А. Беляєва, С.А. Днепров, С.Г. Косарецький, В.Н. Філіпов та ін.); індивідуальності вчителя (Н.Є. Мажар, В.В. Грачов та ін.). У цих та інших дослідженнях категорія професійної самосвідомості вчителя описується в термінах: педагогічна рефлексія, самопізнання, самоаналіз, самокритичність, професійна відповідальність, образ Я, самооцінка, Я-концепція, самовдосконалення і ін. У більшості праць відзначається важлива роль розвитку професійної самосвідомості вчителя як невід'ємної складової його професіоналізму і компетентності, педагогічної культури, професійної творчості і майстерності.

Теоретичні аспекти становлення професійної самосвідомості вчителя розглядаються в контексті проблематики розвитку особистості (Н.Р. Бітянова, Л.М. Мітіна, В.О. Сластьонін та ін.), психології професії (А.К. Маркова, Є.О. Климов та ін.) і професійного самовизначення педагога (Н.Н. Нікітіна, І.Г. Шамсутдінова та ін.). До окремого напрямку можна віднести дослідження, присвячені питанням становлення і формування самосвідомості майбутнього вчителя в період навчання у ВНЗ: особливості розвитку професійної самосвідомості майбутнього вчителя (Л.В. Римар, В.П. Саврасов), динаміка взаємозв'язку самосвідомості, професійної спрямованості і ціннісних орієнтацій студентів (В.Г. Калашніков), зміст і методи формування педагогічної самосвідомості (Є.А. Тімакіна); роль самооцінки в процесі професійного самовизначення (С.Є. Рескіна), професійна ідентифікація як механізм розвитку самосвідомості студентів (В.О. Сластьонін, А.В. Гузь та ін.). Вивчаючи професійну самосвідомість учителя на етапі його самостійної професійної діяльності, дослідники (І.В. Вачков, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна, А.І. Шутенко, В.О. Сластьонін, Ю.М. Кулюткін, І.М. Юсупов та ін.) характеризують її зміст, будову, механізми і умови розвитку. Психологічний аналіз професійної самосвідомості вчителя здійснений В.Н. Козієвим, В.А. Якуніним. Варто зазначити, що оскільки для поняття професійної самосвідомості родовим є поняття самосвідомості особистості, то більшість дослідників дотримуються думки про збіг структури, властивостей і характеристик цих двох категорій. Професійна самосвідомість учителя при цьому розглядається як окремий випадок самосвідомості особистості. У зв'язку з цим в наявних підходах до розуміння сутності професійної самосвідомості вчителя часто недостатньо враховуються особливості його професійної діяльності. Водночас професійна самосвідомість фахівців різного профілю має свою специфіку, яка визначається особливостями конкретної професії. Кожна професійна діяльність, у тому числі педагогічна, конкретизує і диференціює самосвідомість особистості відповідно до її змісту і функцій.

У статті ми ставимо за мету на основі узагальнення психолого-педагогічних досліджень і врахування специфіки педагогічної діяльності визначити структурні та функціональні особливості професійної самосвідомості вчителя.

Виклад основного матеріалу. У працях вітчизняних дослідників професійна самосвідомість учителя трактується як «пусковий механізм» саморозвитку особистості, центральний елемент педагогічної майстерності (В.А. Якунін); результат відображення позиції педагога як суб'єкта управління в процесі навчання і виховання (В. П. Саврасов); результат усвідомлення учителем професійно значущих якостей свого «Я» (С.Л. Белих); результат усвідомлення себе в системі професійної діяльності, педагогічного спілкування і в системі власної особистості (Л.М. Мітіна); сутнісне утворення особистості вчителя, що виражає його мотиваційно-ціннісне ставлення до себе і власного досвіду педагогічної діяльності (В.О. Сластьонін, А.І. Шутенко).

На думку В.Н. Козієва, професійна самосвідомість виконує регулюючу функцію в діяльності вчителя, сприяє саморозвитку, формуванню професійно значущих якостей, професійної майстерності [2]. У структурі самосвідомості вчителя дослідник розрізняє чотири компоненти: «актуальне Я», «ретроспективне Я», «ідеальне Я», «рефлексивне Я». При цьому диференціація компонентів професійної самосвідомості здійснюється у трьох перспективах: часовій, ціннісній і соціальній. У часовій перспективі «актуальне Я» (Я в даний час) співвідноситься з «ретроспективним Я» (Я в минулому), в ціннісній перспективі – з «ідеальним Я» (яким Я хочу бути), в соціальній перспективі – з рефлексивним Я (яким, на мій погляд, мене бачать інші люди). «Ретроспективне Я» по відношенню до «актуального Я» відображає прогрес досягнень учителя в особистісно-професійному розвитку. «Ідеальне Я» задає ціннісні перспективи подальшого саморозвитку особистості в професійній сфері, а «рефлексивне Я» дає змогу враховувати ставлення до вчителя з боку інших людей.

Аналогічного підходу до розуміння структури професійної самосвідомості вчителя дотримуються Г.С. Сухобська і Ю.М. Кулюткін [4]. Професійна самосвідомість вчителя, на їхню думку, є інстанцією, в якій відбувається оцінка наявних досягнень, планування напрямку саморозвитку, його реалізація і т. д. Тільки в тому випадку, коли педагог знає, з одного боку, якими якостями він повинен володіти, а з іншого – усвідомлює, якою мірою у нього розвинені ці якості, він може свідомо займатися самовдосконаленням. Ця ідея покладена в основу визначення структури педагогічної самосвідомості, в якій автори виділяють: «актуальне Я» – яким себе бачить і оцінює вчитель на даний час (центральний елемент професійної

самосвідомості вчителя); «ретроспективне Я» – яким себе бачить учитель по відношенню до початкових етапів роботи у школі; «ідеальне Я» – яким би хотів стати вчитель (ціннісна перспектива особистості, яка обумовлює саморозвиток у професійній сфері); «дзеркальне Я» – яким, з погляду вчителя, його бачать і як його оцінюють інші люди: колеги, учні, батьки.

Професійна самосвідомість учителя є результатом відображення його позиції як суб'єкта управління в процесі навчання і виховання школярів, усвідомлення ним професійно значущих якостей свого «Я». Причому самосвідомість розглядається як результат і одночасно як умова активного освоєння вчителем професійної діяльності. Результати емпіричних досліджень доводять, що міра усвідомлення педагогом властивостей і особливостей власного Я пов'язана з успішністю його професійної діяльності [8].

Л.М. Мітіна розглядає професійну самосвідомість як усвідомлення педагогом себе у контексті трьох складових простору педагогічної праці: в системі професійної діяльності, в системі педагогічного спілкування і в системі власної особистості [6]. При цьому кожна складова самосвідомості розглядається на рівні трьох підструктур: когнітивної, афективної і поведінкової. Когнітивна підструктура (Я-розуміння) містить розуміння себе в системі педагогічної діяльності, в системі педагогічного спілкування, в системі особистісного розвитку. Все це складається в образ «Я-педагог», який є «узагальненою системою уявлень суб'єкта про себе, що формується в результаті процесів усвідомлення себе в трьох системах», які взаємодоповнюються і перетинаються.

Афективна підструктура (Я-ставлення) самосвідомості вчителя характеризується сукупністю трьох видів ставлень: ставленням до системи своїх педагогічних дій, до цілей, засобів і способів реалізації завдань; ставленням до системи міжособистісних стосунків з учнями, емоційною оцінкою того, як він реалізує основні функції педагогічного спілкування; ставленням до своїх професійно значущих якостей і загалом до своєї особистості, оцінкою своєї особистісної і професійної компетентності та відповідності власному ідеальному Я-образу педагога. Загальним підсумком такої самооцінки є формування глобального самовідношення [6, с. 107].

Характеризуючи поведінковий компонент професійної самосвідомості вчителя, Л.М. Мітіна акцентує увагу на його задоволеності собою і своєю діяльністю, яка розуміється як «співвідношення між мотиваційно-ціннісною сферою особистості вчителя і можливістю успіху діяльності по реалізації провідних мотивів» [6, с. 67]. Водночас дослідниця не вказує на конкретні процесуальні і результативні характеристики поведінкової складової самосвідомості вчителя.

Ідеї Л.М. Мітіної щодо структури професійної самосвідомості вчителя знайшли розвиток у дослідженнях В.І. Вачкова [1]. Професійна самосвідомість розглядається ним як усвідомлення вчителем свого положення в контексті педагогічної праці, утвореному трьома взаємопов'язаними просторами: педагогічною діяльністю, спілкуванням і особистістю вчителя. Вказані простори, у свою чергу, задаються "фундаментальними характеристиками" педагогічної праці, до яких В.І. Вачков відносить: способи здійснення педагогічних дій, систему стосунків і міру творчості вчителя. Подібно до Л.М. Мітіної дослідник виокремлює три підструктури професійної самосвідомості учителя: когнітивну (Я-розуміння), афективну (Я-ставлення) і поведінкову (Я-поведінка).

Аналіз підходів до розуміння структури професійної самосвідомості вчителя свідчить, що більшість дослідників дотримуються класичної трьохкомпонентної схеми, виокремлюючи такі взаємодоповнюючі підструктури, як когнітивна, афективна і поведінкова. Когнітивна підструктура включає усвідомлення вчителем себе в системі педагогічної діяльності, детермінованих нею міжособистісних відносин і в системі його особистісного розвитку. Поступово у вчителя на основі уявлення про себе в окремих педагогічних ситуаціях, на основі врахування думки учнів і колег складається стійка Я-концепція, що надає йому відчуття професійної впевненості або невпевненості. В афективній підструктурі розрізняють оцінку вчителем своїх сьогоденісних можливостей (актуальна самооцінка), вчорашніх (ретроспективна самооцінка) і майбутніх досягнень (потенційна або ідеальна самооцінка), а також оцінку того, що думають про нього інші (рефлексивна самооцінка). Поведінковий аспект професійної самосвідомості вчителя стосується його здатності діяти на основі знань про себе і ставлення до себе.

Деякі дослідники виділяють «сутнісні характеристики» професійної самосвідомості вчителя, які відображають специфіку педагогічної діяльності: 1) система активних, «домінуючих» ціннісно-сміслових ставлень педагога до професійної діяльності, до дитини, до самого себе, як представника цієї діяльності; 2) здатність бачити особистісний сенс професійної діяльності, потреба в творчому самовираженні і професійно-особистісній самореалізації; 3) рефлексивність як здатність вивчати, аналізувати, осмислювати себе як професіонала за допомогою переживання, порівняння себе з іншими; 4) діалогічність, завдяки якій у самосвідомості педагога відображаються реакції його учнів і колег, виникає можливість «відкриття людини в людині»; 5) емпатійність як здатність розуміти свій внутрішній світ, почуття та переживання учня, брати участь в його емоційному житті; здатність до такого «включення» в життєвий світ вихованця, яке веде до перетворення і розвитку системи його ставлень до світу, до людей і до самого себе;

б) усвідомлення необхідності професійного самовиховання, саморозвитку, самовдосконалення як внутрішнього джерела й імпульсу розвитку учня, як умови залучення школярів до самовдосконалення [9].

Окрему проблему психолого-педагогічних досліджень становить питання про психологічні закономірності формування професійної самосвідомості вчителя. У дослідженні А.І. Шутенко професійна самосвідомість учителя трактується як сутнісне утворення його особистості, що виражає мотиваційно-ціннісне ставлення до власного досвіду педагогічної діяльності з погляду особистісного внеску в розвиток і становлення особистості учня [11]. Її змістом виступає процес усвідомлення і переживання вчителем суб'єктивної значущості особистісного зростання учня як вирішальної умови власної самореалізації в професії. Формування професійної самосвідомості відбувається внаслідок виявлення і розпізнавання вчителем якостей, особистісних утворень і властивостей свого Я, оцінки їх впливу на особистісний розвиток учнів. Цей процес обумовлений особистісною активністю педагога, яка: виходить з мотиваційно-ціннісного ставлення до педагогічної діяльності як до сфери самореалізації; спрямовується на цілісне самовиявлення та самовираження у професійній діяльності; пов'язана з реалізацією педагогічного сенсу діяльності – розвитком сутнісних сил особистості учня.

Згідно з І.В. Вачковим, процес розвитку професійної самосвідомості вчителя запускається зіткненням з труднощами в професійній діяльності, які долаються шляхом самоаналізу і рефлексії; через пошук способу подолання труднощів і оцінку результатів педагогічної праці; через співвіднесення останньої з судженнями колег, адміністрації, учнів і батьків про учителя [1].

Більшість дослідників погоджується з тим, що психологічною умовою розвитку професійної самосвідомості учителя є конструктивне подолання ним труднощів, перешкод у діяльності, поведінці, самореалізації [5; 6]. Це положення узгоджується з ідеєю В.В. Століна про те, що усвідомлення і оцінка суб'єктом своїх соціально-індивідуальних і особистісних властивостей, як правило, відбувається тоді, коли вони виступають як перешкоди на шляху вибору однієї з життєвих альтернатив у здійсненні вчинку [10]. Механізмом такого розвитку є професійна рефлексія.

А.К. Маркова визначає п'ять основних чинників, які зумовлюють формування професійної самосвідомості вчителя: 1) усвідомлення норм, правил, моделі своєї професії як еталонів для усвідомлення власних якостей; 2) усвідомлення відповідних якостей в інших людей, порівняння себе з деяким професіоналом як абстрактним, так і конкретним; 3) врахування оцінки себе як професіонала з боку інших людей – учнів, колег, керівництва; 4) самооцінювання своїх окремих сторін в когнітивному, емоційному і поведінковому аспектах; 5) позитивне оцінювання себе в цілому, формування позитивної Я-концепції [5].

Л.М. Мітіна зосереджує увагу на двох найбільш значущих, на її думку, групах факторів розвитку професійної самосвідомості педагога: 1) очікування й оцінні судження безпосереднього соціального оточення (колег, адміністрації, учнів), інтеріоризовані в процесі соціальної взаємодії та спілкування; 2) власні мотиваційно-ціннісні орієнтації та очікування від самого себе як професіонала, що впливають з його практичної діяльності [6].

Активність професійної самосвідомості як динамічної системи проявляється у функціях, які вона виконує в структурі особистості й діяльності вчителя. Можна виокремити декілька функцій професійної самосвідомості, які характеризують її роль у становленні особистості вчителя та реалізації завдань педагогічної діяльності. Передусім варто звернути увагу на функцію *самовизначення*, яка забезпечує формування професійних цілей, програм, планів і перспектив діяльності вчителя. Розвинена професійна самосвідомість пов'язана з ціннісним самовизначенням у професії, формуванням смислової системи, в якій поєднуються уявлення вчителя про професію і про самого себе. Роль професійної самосвідомості у самовизначенні вчителя проявляється в усвідомленні професійних цінностей, мотивів і цілей професійної діяльності, в співвіднесенні власних ціннісних орієнтацій з професійними цінностями, в суб'єктивному переосмисленні всіх компонентів професійної діяльності: її завдань, предмета, способів, засобів, результатів. Професійне самовизначення вчителя полягає в пошуку і знаходженні особистісного смислу професійної діяльності, результатом чого стає формування професійної позиції – стійкої системи ставлень до свого місця і своєї ролі в педагогічному процесі, до своїх учнів і колег як до суб'єктів професійної взаємодії. У професійній позиції відображається складна система поглядів і установок вчителя, що визначає вибір способів професійної діяльності та організації взаємодії з усіма суб'єктами педагогічного процесу. Під час визначення своєї професійної позиції вчитель ставить перед собою питання на зразок: ким я є для своїх учнів і вихованців? для чого я йду до них? ким мої учні і вихованці є для мене? Таким чином, професійна позиція – це, передусім, ставлення педагога до своєї місії в школі, до своїх вихованців, яке визначає стиль його педагогічного спілкування.

Професійна самосвідомість, забезпечуючи самовизначення в педагогічній діяльності, дає змогу вчителю самостійно ставити навчально-виховні завдання, обирати адекватні засоби їх досягнення, а також усвідомлювати конкретні цілі і способи професійного самовдосконалення. В реалізації цієї функції особливу роль відіграє рефлексія вчителем своїх якостей і адекватна самооцінка професійних дій. Саме

професійна рефлексія забезпечує усвідомлення і подолання педагогом стереотипів особистого досвіду за допомогою їх переосмислення, розв'язання проблемних ситуацій у педагогічному процесі.

У дослідженні Н.В. Кузьміної показано, що успішні педагоги відрізняються адекватною самооцінкою, особливою чутливістю до власних достоїнств і недоліків, умінням розуміти причини своїх успіхів і невдач, аналізувати і узагальнювати результати власної професійної діяльності, порівнювати її з роботою інших учителів [3].

Професійна самосвідомість учителя не вичерпується лише комплексом пізнавальних уявлень про власні якості і здібності. Порівняння власного Я-образу з ідеальним образом педагога, усвідомлення наявності або відсутності у себе тих або інших професійно значущих якостей викликає у вчителя певне емоційне ставлення до себе, переживання задоволеності або невдоволення своєю діяльністю. Такі процеси характеризують *самооцінювальну* функцію професійної самосвідомості вчителя. В самооцінці учителя можна виокремити два аспекти: операційно-діяльнісний і особистісний. Перший пов'язаний з оцінкою вчителем себе як суб'єкта діяльності, власної професійної компетентності (сформованості знань, умінь і навичок). Особистісний аспект професійної самооцінки вчителя виражається в оцінці своїх особистісних якостей у контексті уявлень про ідеальний образ "Я-професійного". Самооцінка за цими двома аспектами не обов'язково збігається. Як свідчать дослідження, розбіжність самооцінки за операційно-діяльнісним і особистісним аспектами впливає на професійну адаптацію, успішність і професійний розвиток учителя [7].

В структурі професійної самооцінки вчителя доцільно також розрізняти самооцінку результатів діяльності і власного професійного потенціалу. Самооцінка результатів пов'язана з оцінкою досягнутого рівня розвитку і відображає задоволеність або незадоволеність власними досягненнями. Самооцінка потенціалу стосується оцінки своїх професійних можливостей і відображає віру в себе та впевненість у власних силах. Низька самооцінка результатів не обов'язково свідчить про комплекс професійної неповноцінності учителя. Навпаки, низька самооцінка результатів у поєднанні з високою самооцінкою власного потенціалу є важливим чинником професійного саморозвитку педагога. Таке співвідношення самооцінок лежить в основі позитивної мотивації професійного саморозвитку та корелює з соціальним і професійним успіхом учителя.

На думку А.К. Маркової, якщо актуальна самооцінка педагога вища за ретроспективну, а ідеальна вища за актуальну, то це свідчить про конструктивний розвиток професійної самосвідомості [5]. Найбільше значення для педагога має формування загальної позитивної самооцінки. У вчителя, який позитивно сприймає себе, підвищується впевненість у собі, задоволеність своєю професією, ефективність діяльності в цілому. Особливо важливим є той факт, що позитивна Я-концепція педагога сприяє формуванню позитивної Я-концепції в його учнів.

Професійна самосвідомість виконує важливу *стабілізуючу* функцію, яка полягає у забезпеченні стабільності і наступності «професійного Я» вчителя, формуванні його професійної ідентичності – стійкої професійно-ментальної системи уявлень про себе і самовідчуттів, параметрами якої є константність (здатність до опору змінам) і адаптивність (здатність до руйнування неадекватних професійних стереотипів). Самосвідомість відіграє також важливу роль у *самовдосконаленні* вчителя. Усвідомлюючи себе в контексті професійної діяльності, педагог уточнює уявлення про ступінь своєї відповідності професійним еталонам, про своє місце в системі професійних «ролей», про свої сильні і слабкі сторони. Завдяки цьому вчитель усвідомлює власну самоцінність, смисл професійно-педагогічної діяльності, уточнює уявлення про свої професійні можливості, опановує засоби професійного самовдосконалення. Функція професійного самовдосконалення реалізується через самоконтроль і саморегуляцію професійного розвитку, сприяючи тим самим інтеграції особистості вчителя. Роль цієї функції у професійному становленні педагога конкретизується у процесі вирішення комплексу професійних завдань, пов'язаних з формуванням професійної самооцінки, професійних ідеалів і професійної ідентичності. Вчитель здатний контролювати і регулювати свої дії тоді, коли має адекватні уявлення про себе як професіонала і певним чином ставиться до себе. Професійна самооцінка і ідентифікація як ключові елементи самосвідомості вчителя виступають критерієм самоконтролю за ефективністю професійного саморозвитку.

Професійну самосвідомість учителя можна розглядати як один із особистісних чинників професійної адаптації, пристосування професії до себе і себе до професії, перетворення професійного досвіду і себе, що дає підстави говорити про її *креативну* функцію. Вона полягає у рефлексивному ставленні вчителя до себе як представника педагогічної професії, до своїх професійних можливостей і обмежень. Таке ставлення перебудовує мислення педагога, створює умови для розвитку його творчого потенціалу, який проявляється в тому, що вчитель привносить у професійну діяльність щось своє, нове, оригінальне, самостійно визначає завдання професійної діяльності і знаходить нестандартні способи їх реалізації. Креативна функція професійної самосвідомості проявляється в здатності вчителя співвідносити свій індивідуальний досвід з інноваційним досвідом педагогічної діяльності, усвідомлювати власну творчу індивідуальність, ефективно

використовувати внутрішні ресурси та можливості своєї особистості у навчально-виховному процесі. Усвідомлення рівня власної творчості виступає умовою професійного самовдосконалення педагога, його переходу на рівень оптимізації своєї діяльності. На цьому рівні вчитель уміло обирає і доцільно поєднує зміст, методи і форми навчання та виховання, проявляє такі якості, як критичність мислення, здатність до самоцінних дій, знаходження раціональних способів вирішення педагогічних завдань.

Професійна самосвідомість дає змогу педагогові, усвідомлюючи власний стиль спілкування і діяльності, порівнюючи особливості поведінки в ситуаціях, що мали місце раніше, із способами поведінки в нових умовах, пристосовувати, змінювати або освоювати нові стратегії професійної діяльності та спілкування. Креативна функція самосвідомості знаходить яскраве вираження тоді, наприклад, коли вчитель, аналізуючи емоційний настрій, рівень сприйняття навчального матеріалу і пізнавальну активність учнів, оцінюючи свою діяльність, освоює нові форми, прийоми, методи і засоби навчання та виховання, які не використовувалися раніше. Постійне, не завжди адекватне педагогічній ситуації використання напрацьованих форм, методів і засобів діяльності є свідченням недостатньої розвиненості професійної самосвідомості вчителя і ригідності його особистості.

Самосвідомість учителя виконує також *аксіологічну* функцію, яка проявляється в ціннісній регуляції педагогічної діяльності, зіставленні педагогічних дій з особистісними установками, внутрішньою позицією, власною системою професійних ціннісних орієнтирів. Ця функція своєрідно відображається у поглядах учителя на професійно значущі якості, на своє професійне майбутнє, в його професійних ідеалах. Професійний ідеал як одна із складових професійної самосвідомості педагога набуває аксіологічного сенсу, коли в ньому фіксуються загальнолюдські та професійно-педагогічні цінності. Аксіологічна функція самосвідомості вчителя проявляється в тому, що він визначає свою суб'єктивну ціннісно-смыслову систему, осмислюючи себе в просторі професійної діяльності з позиції педагогічних цінностей. Таким чином відбувається регуляція його вчинків, стосунків і дій на основі професійних ціннісних орієнтирів, що визначають гуманістичний підхід до виховання.

Висновки. Аналіз психолого-педагогічних досліджень, присвячених проблематиці професійної самосвідомості вчителя, дає підстави для певних висновків. Сутність професійної самосвідомості вчителя більшість дослідників вбачає в усвідомленні ним особистісного смислу професійно-педагогічної діяльності, переживанні ціннісного ставлення до педагогічної професії і до себе як її суб'єкта. Професійна самосвідомість розглядається як умова самовизначення і самореалізації вчителя в педагогічній діяльності.

Професійна самосвідомість є складним системно-динамічним утворенням, підструктури якого (когнітивна, афективна, поведінкова) утворюють єдність, характеризуються тісним взаємозв'язком і взаємозалежністю. Вона поєднує в собі усвідомлення і переживання професійно-педагогічних цінностей, мотивів, особистісних смислів, що відкривають суб'єктові сенс професійного «Я».

Як складна динамічна система самосвідомість учителя виконує низку важливих функцій, що стосуються особистісно-професійного розвитку і регуляції педагогічної діяльності: професійне самовизначення, самооцінювання, саморегуляція, стабілізація професійного Я, професійне самовдосконалення, творчий саморозвиток, формування аксіологічної основи професійної діяльності.

Професійна самосвідомість педагога, формуючись у процесі професійного становлення його особистості в педагогічній діяльності і в процесі підготовки до неї, у свою чергу, стає важливим чинником, що детермінує і регулює професійні дії вчителя, значною мірою визначаючи їх ефективність.

Література

1. Вачков И.В. Развитие самосознания учителей и учащихся в полисубъектном взаимодействии: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.13 «Психология развития, акмеология» / Игорь Викторович Вачков. – М., 2002. – 374 с.
2. Козиев В.Н. Психологический анализ профессионального самосознания учителя: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 13.00.01 / В.Н. Козиев. – Л., 1980. – 14 с.
3. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н.В. Кузьмина. – М.: Высш. шк., 1990. – 119 с.
4. Личность: внутренний мир и самореализация. Идеи, концепции, взгляды. / Сост.: Ю.Н. Кулюткин, Г.С. Сухобская. – СПб., 1996. – 175 с.
5. Маркова А.К. Психология труда учителя: Кн. для учителя / А.К. Маркова. – М.: Просвещение, 1993. – 192 с.
6. Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя / Л.М. Митина. – М.: Флинта: Московский психолого-социальный институт, 1998. – 200 с.
7. Реан А. А. Психология и педагогика / А.А. Реан, Н.В. Бордовская, С.И. Розум. – СПб.: Питер, 2000. – 432 с.
8. Саврасов В.П. Особенности развития профессионального самосознания будущего учителя: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 13.00.01 / В.П. Саврасов. – Л., 1986. – 16 с.
9. Смоляр А.И. Формирование профессионального самосознания учителя: дисс. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Антонина Ивановна Смоляр. – М., 2005. – 499 с.
10. Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. – М.: МГУ, 1983. – 284 с.
11. Шутенко А.И. Стрoение и развитие профессионального самосознания учителя: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 03.00.01 / А.И. Шутенко. – М., 1994. – 16 с.